

Estratexias de desenvolvemento territorial e turismo contra o despoboamento das áreas rurais en Sardeña (Italia)

Salvatore Lampreu*

Università degli Studi di Sassari – Dipartimento di Scienze Umanistiche e Sociali (DUMAS) – Italia

Recibido: 30 de maio de 2020 / Aceptado: 8 de xullo de 2020

Resumen

O despoboamento das áreas rurais é un problema para numerosas rexións europeas, incluída Sardeña (Italia), onde hai varias poboacións en perigo de desaparecer. Leváronse a cabo diferentes políticas para reforzar a súa competitividade, e o presente traballo pretende subliñar as oportunidades ofrecidas por distintas estratexias. Analizaranse, por tanto, os principais proxectos de desenvolvemento territorial promovidos en Sardeña e o papel do turismo na procura dun novo atractivo para as zonas rurais. Todos os datos serán tratados cos Sistemas Informativos Xeográficos (GIS). A investigación confirma que as áreas rurais, a pesar de seren ricas en recursos culturais, ambientais, históricos, etcétera, aínda non conseguiron explotar estes recursos con fins turísticos, como ben poderían facer. Con todo, hai varios fondos que poden ser utilizados, e nas conclusións fanse algunhas consideracións útiles para mellorar o atractivo turístico destas zonas e tentar frear o descenso demográfico.

Palabras clave

Áreas rurais / Despoboamento / Sardeña / Turismo rural / Áreas internas.

Strategies for territorial development and tourism against the depopulation of rural areas in Sardinia (Italy)

Abstract

The depopulation of rural areas is a problem for many European regions, including Sardinia (Italy), where several villages are in danger of disappearing. Different policies are being implemented to strengthen their competitiveness, and this paper aims to highlight the opportunities offered using various strategies. Therefore, the main territorial development projects promoted in Sardinia and the role of tourism in the search to make rural areas more attractive will be analysed. All the data will be treated with the Geographic Information Systems (GIS). Research confirms that rural areas, despite being rich in cultural, environmental and historical resources, have been unable to exploit them as well as they could for tourism purposes. However, there are several funds that can be used, and, in the conclusions, some useful considerations are given to make these areas more attractive to tourists and try to halt the demographic decline.

Keywords

Rural areas / Depopulation / Sardinia / Rural tourism / Internal areas.

JEL Codes: OU18, OU21, R58, R12, L88, L83, J10.

1. Introducción

O despoboamento das áreas rurais é un problema que afecta a moitas rexións europeas. A súa incidencia pode entenderse mellor se se compara a distribución da poboación coa máis recente tipoloxía urbano-rural proposta por Eurostat (2019), segundo a cal cada unidade territorial estatística NUTS3 é asignada a unha das seguintes categorías: 1) áreas predominantemente urbanas; 2) áreas intermedias; e 3) áreas predominantemente rurais. A pesar de que as primeiras cobren unha pequena superficie (o

* Correspondencia autor: slampreu@uniss.it

12% da UE-28), concéntrase nelas ao redor do 40% da poboación total de Europa. Pola contra, as persoas que viven en zonas predominantemente rurais, moito máis extensas que as urbanas, non chegan nin ao 30% do total. Como sinalou ESPON (2018), as áreas rurais máis afectadas pola desertización demográfica na década 2001-2011 atópanse principalmente en Bulgaria, Grecia, o sur de Italia e as súas illas, o noroeste de España e Portugal. Este é un problema que xorde con forza tamén en Sardeña, onde hai varios pobos en perigo de desaparecer antes de finais do século XXI e onde nos últimos anos se promoveron políticas de desenvolvemento territorial para reforzar a competitividade das áreas marxinais. A maioría dos proxectos que se están levando a cabo están dirixidos polos Grupos de Acción Local (GAL) e por diferentes mancomunidades.

Obsérvase que moitas das iniciativas se centran no desenvolvemento do turismo rural e na integración entre as diversas actividades da agricultura e da artesanía local.

Con este traballo téntase chegar a un maior coñecemento sobre os principais proxectos promovidos en Sardeña contra o despoboamento das áreas rurais, co obxectivo de valorizalas en clave turística. O presente estudo pretende, por tanto, subliñar as oportunidades ofrecidas a través de diferentes estratexias para o desenvolvemento destas zonas deprimidas.

Con respecto á estrutura do traballo, o apartado 2 trata o fenómeno do despoboamento das áreas rurais e destaca cales son as principais estratexias de desenvolvemento adoptadas para combatalo. Para iso, realízase, en primeiro lugar, unha revisión da literatura sobre o tema da desertización demográfica, e resaltarase a importancia que se lle concede ao turismo rural como elemento potencialmente útil co fin de reorientar as dinámicas de desenvolvemento cara a novas traxectorias e dimensións, sobre todo en zonas que se caracterizan por ter un tecido empresarial débil e excesivamente fragmentado. No apartado 3 preséntase a metodoloxía utilizada e as fontes de datos, mentres que no 4 se ofrecen os resultados conseguidos. Por último, no apartado 5 faise balance das políticas levadas a cabo en Sardeña para a definición de novos escenarios de desenvolvemento territorial. A investigación confirma que as zonas rurais, a pesar de seren ricas en recursos culturais, ambientais, históricos, etcétera, aínda non conseguiron explotalos con fins turísticos, como ben poderían facer. Con todo, existen numerosos fondos que poden ser utilizados para eses propósitos, e nas conclusións fanse algunhas consideracións útiles para mellorar o atractivo turístico destas zonas e tentar frear o descenso demográfico.

2. As áreas rurais: entre o despoboamento e as novas perspectivas de desenvolvemento

O despoboamento das áreas marxinais é un fenómeno multidimensional e antigo, que se intensificou especialmente desde a segunda metade do século XX (Pazzagli, 2017). Aliméntase, actualmente, dalgúns causas como a baixa taxa de natalidade ou os altos índices de envellecemento que, combinados entre si, marcan o destino de territorios que, ás veces, son incapaces de ofrecer respostas eficaces e inmediatas aos desafíos dunha economía profundamente cambiante tras a desindustrialización, a globalización e o aumento da mobilidade da poboación (Del Romero Renau e Valera Lozano, 2015; European Network for Rural Development [ENRD], 2018; European Parliament, 2008; Muenz, 2007; Reckien e Martínez-Fernández, 2011; Syssner, 2015). O progresivo abandono dos asentamentos rurais é obxecto de análise por disciplinas diferentes, desde a xeografía á socioloxía, desde a demografía ás ciencias económicas, e acompañouse ao longo dos anos dun léxico que expresou a súa gravidade: *dé-bâcle* ou catástrofe demográfica, extinción, etnocidio ou “demotanasia”, neoloxismo que combina eficazmente os termos demografía e eutanasia (González Martín, 2018; Pazo e Moragón, 2017).

O descenso da poboación tradúcese, polo tanto, nunha situación de absoluta emerxencia, que se viu agravada polas recentes previsións de Eurostat e da OCDE, que para as próximas décadas prevén un maior crecemento das cidades en detrimento das zonas rurais, que poden seguir manténdose nun estado de *shrinkage* (ESPON, 2017a, 2017b, 2020). Entre os principais problemas relacionados co despoboamento podemos citar, entre outros, a erosión do capital identitario; a perda de tradicións, coñecementos e culturas locais; ou as ameazas á biodiversidade (Battino e Lampreu, 2019; ESPON, 2018; Macchi Janica e Palumbo, 2019).

Entre as principais iniciativas adoptadas para reforzar o tecido socioeconómico das zonas rurais, co obxectivo de frear o declive demográfico, atópanse aquelas relacionadas co desenvolvemento rural (DR), que durante o período 2014-2020 constitúe o segundo alicerce da Política Agrícola Común (PAC). Dentro deste último, pode sinalarse o enfoque LEADER (*Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale*), introducido por primeira vez durante o período de programación 1989-1993 e consolidado ao longo dos anos (Cejudo García, Navarro Valverde e Camacho Ballesta, 2018). Este enfoque é un instrumento imprescindible, a través do cal os GAL fomentan a multifuncionalidade e a diversificación na agricultura, promoven o turismo rural e a participación desde abaixo co actual *Community Led Local Development* (CLLD) (European Commission, 2012). Ademais das políticas de desenvolvemento rural, existen outras estratexias nacionais e/ou rexionais explicitamente concibidas para loitar contra o despoboamento das zonas marxiniais a través de medidas de recuperación social e económica. En Italia, por exemplo, está a experimentarse a *Estratexia Nacional para as Áreas Internas* (SNAI), que se aplica en 72 áreas-proxecto seleccionadas por todo o país (Figura 1).

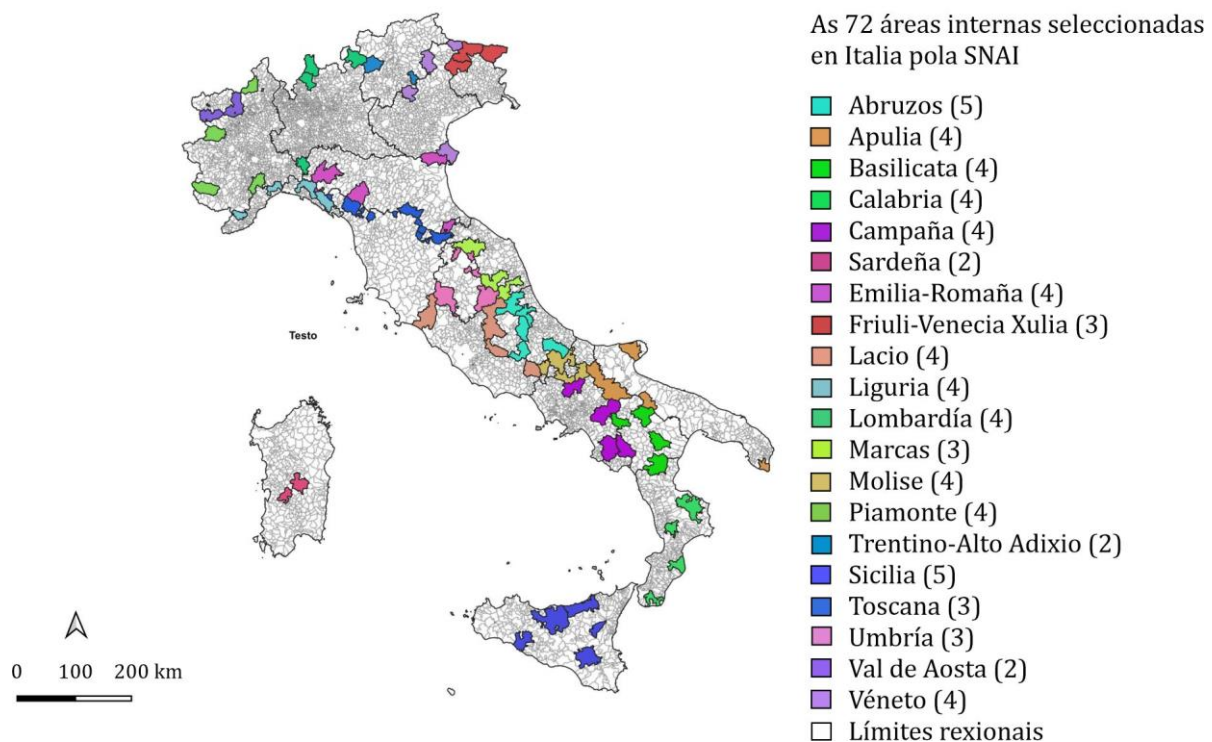

Figura 1. Mapa das 72 áreas internas seleccionadas nas rexións italianas pola SNAI. Fonte: reelaboración propia co programa QGIS a partir de datos da Axencia de Cohesión Territorial.

Neste sentido, nos últimos anos desenvolveuse un amplo debate en Italia en torno ao concepto de “área interna”, termo co que se designan algunhas zonas a miúdo débiles e afectadas polo despoboamento. As áreas internas identifícanse sobre a base dun conxunto definido de indicadores demográficos, socioeconómicos e de distancia dos centros de “servizos esenciais” (chamados polos) como educación, sanidade e transporte (Lucatelli, 2016). Desde o ano 2012, nestas zonas actúa a SNAI co obxecto de reforzar a inclusión social e crear máis oportunidades de emprego a partir da valorización do capital territorial escasamente utilizado (Barca, 2012; Barca e Lucatelli, 2014; Cavuta e Ferrari, 2018; Coronato, 2016; Lucatelli, 2015; Scrofani, Novembre e Petino, 2019).

As características fundamentais das áreas internas poden resumirse nos seguintes puntos: 1) están significativamente afastadas dos polos previamente identificados; 2) gardan importantes recursos

ambientais –recursos hídricos, sistemas agrícolas, bosques, paisaxes naturais e humanos– e culturais –bens arqueolóxicos, asentamentos históricos, abadías ou pequenos museos, entre outros–; e 3) constitúen un territorio moi diversificado como resultado de seculares procesos de antropización e de dinámicas que se levaron a cabo nos diversos sistemas naturais (Barca, 2013; Lucatelli, 2016).

En canto á palabra “interna” e á condición de “ internalidade”, esta debe entenderse especialmente como unha forma de perifericidade non só física senón tamén relacional e funcional (Prezioso, 2018). Aínda que é certo que o factor distancia pode representar unha condición prexudicial, é igualmente certo que, en virtude da peculiar localización, poderían xerarse respostas endóxenas capaces de dar vida a formas de desenvolvemento local baseadas na protección e gozo da paisaxe, na *green economy* e na preservación da identidade territorial (Prezioso, 2018; Scanu et al., 2018).

Os proxectos realizados, xa sexa o DR ou a SNAI, na maioría dos casos tenden, por unha banda, a mellorar o acceso dos cidadáns rurais aos servizos esenciais e, por outra, a favorecer a reinterpretación en clave turística do seu capital territorial, a cal podería constituír unha importante fonte de vantaxe competitiva (Evangelista, Di Matteo e Ferrari, 2018; Meini, 2017).

Malia que o concepto de área rural non coincide exactamente co de área interna, os dous tipos en Italia préstanse facilmente a solapamentos e a seren tratados conxuntamente dentro dos documentos de política rexional. As áreas rurais e internas configúranse, por tanto, como espazos de enorme potencial inexplorado onde, ás notas críticas, cómpre engadir unha elevada e potencial calidade de vida, a maior parte das veces modelada polas preservadas especificidades xeográficas, ambientais, identitarias, culturais ou paisaxísticas, entre outras.

A *Declaración de Cork 2.0 – Una vida mejor en el medio rural* (Unión Europea, 2016) reconécelles, precisamente, aos territorios marxinais estas calidades, e subliña que as zonas rurais poden resultar máis atractivas para os novos actores económicos e sociais, respectando as identidades e as vocacións produtivas, que deben reinterpretarse á luz dos principios da economía circular, da sustentabilidade ambiental ou da revisión turística do patrimonio cultural xestionado polas comunidades locais.

Espérase lograr un reposicionamento competitivo, sempre que se aproveiten as oportunidades ofrecidas polas TIC, cuxo uso nas zonas rurais e internas será decisivo para o fortalecemento das relacións en forma sistémica (Balletto, Milesi, Ladu e Borruso, 2020) co fin de facilitar a apertura destas áreas cara ao exterior e para aplicar a máis recente estratexia europea dos *Smart Villages*, lanzada oficialmente no ano 2017 co *Cork 2.0 Action Plan* (ENRD, 2018; Pérez-delHoyo e Mora, 2019; Visvizi e Lytras, 2018; Visvizi, Lytras e Mudri, 2019).

A integración entre os sectores produtivos tradicionais, as comunidades locais, as TIC e as formas de turismo “alternativo” centradas no gozo dos recursos territoriais podería desembocar en novos escenarios de desenvolvemento para zonas consideradas a longo prazo pouco atractivas, e que cada vez con máis frecuencia acollen unha emerxente neorruralidade (Di Matteo, 2018; Di Renzo, 2013).

Nestas áreas, xa que logo, desempeña un papel fundamental o turismo rural. Este, para a Organización Mundial do Turismo, componse de cinco elementos: *rural communities, rural areas, rural heritage and culture, rural life e rural activities* (Akay, 2020; UNWTO, 2004). Aínda que non existe unha definición compartida de turismo rural na literatura, crese que, sobre todo na forma 4.0 (turismo interactivo, conectado, social, intelixente e experiencial), poderá ser capaz de estimular sinerxías positivas entre actores locais, recursos culturais ou actividades tradicionais de agricultura e artesanía, por citar só algunhas delas. Entre os elementos que o caracterizan pódense sinalar, entre outros, o aspecto experiencial, a procura de contacto coa natureza e coas poboacións locais, o interese pola gastronomía tradicional ou a atracción polos camiños e itinerarios culturais (Barke, 2004; Cabaleiro Besada, Araújo Vila e Fraiz Brea, 2019; Cawley e Gillmor, 2008; Garau, 2015; Scanu, Madau e Ugolini, 2006; Scanu e Podda, 2016).

Como sinalaron varios autores (Adeyinka-Ollo, Khoo-Lattimorea e Naira, 2014; Gao e Wu, 2017; Xue, Kerstetter e Hunt, 2017), as repercusións económicas e sociais do turismo nas zonas rurais foron

amplamente debatidas, chegando cada vez máis a ser considerado este sector como un motor para o desenvolvemento das áreas marxinais (Brandano e Mastrangioli, 2020; Podda, Camerada e Lampreu, 2016). Se é capaz de crear novos empregos ou de revalorizar os existentes, de favorecer o redescubrimento, a conexión en rede e a integración dos recursos territoriais, así como a preservación do capital natural e cultural, o turismo rural poderá ser un instrumento útil contra o despoboamento dos núcleos pequenos, e por iso é fortemente alentado por diversas estratexias levadas a cabo a escala rexional e local.

3. Metodoloxía e datos

O presente traballo, a partir dunha análise da literatura científica que abordou a cuestión do despoboamento nos territorios marxinais, xunto coa procura de solucións baseadas na valorización en clave turística dos seus recursos culturais, ambientais e paisaxísticos, céntrase no exame das estratexias de desenvolvemento promovidas en Sardeña para frear a desertización demográfica nas zonas rurais e internas da illa. En particular, teranse en conta os principais instrumentos e as políticas rexionais aplicadas durante o período de programación 2014-2020, e comprobarase en que medida o turismo é considerado un *driver* nos procesos de relanzamento da competitividade e do atractivo destes territorios.

Tras unha análise de contexto relativo ao despoboamento, realizado relacionando os estudos da Rexión Autónoma de Sardeña (RAS) cos datos estatísticos da poboación, coa dimensión rural do territorio e coas estratexias de relanzamento adoptadas, destacaranse algunhas fortalezas e puntos críticos das zonas rurais de Sardeña que poden influír no seu desenvolvemento turístico. A continuación, farase referencia a algunhas medidas e iniciativas específicas adoptadas por distintos entes territoriais no marco de diferentes programas expresamente destinados á valorización turística dos recursos presentes nas zonas rurais.

Os datos e informacións cuantitativas e cualitativas utilizadas derivan, sobre todo, dos plans de acción e de desenvolvemento aplicados a través dos GAL e das mancomunidades; dos censos de agricultura e de poboación; dos arquivos dixitais abertos da Rexión Autónoma de Sardeña; do Instituto Nacional de Estatística (ISTAT); do Ministerio de Políticas Agrícolas, Alimentarias e Forestais; e da Axencia de Cohesión Territorial.

Todos os datos, abertos e extraídos en varios formatos (shape file, kml, kmz, Gpx, arquivos de texto, táboas en excel, CSV, etcétera) de documentos e sitios web públicos, foron limpados e procesados para seren tratados polos Sistemas Informativos Xeográficos (GIS), cuxo papel, neste caso, foi fundamental para a representación dos feitos analizados e para o seu tratamento territorializado e relacionado con diferentes dinámicas (demográficas, produtivas, económicas...).

4. Resultados

A investigación realizada a partir de estudos e documentos oficiais da Rexión Autónoma de Sardeña, unida ao tratamento de datos procedentes de fontes locais, rexionais e nacionais, permitiu subliñar o seguinte:

- Como é tratado o tema do despoboamento das zonas rurais e internas dentro das políticas integradas de desenvolvemento territorial.
- As fortalezas e os puntos críticos das zonas rurais de Sardeña en relación co seu tecido social e económico.
- Como e en que medida as políticas de desenvolvemento territorial contribúen á definición de novos escenarios para as zonas rurais.

4.1. O despoboamento en Sardeña e o seu tratamento dentro da planificación territorial

O despoboamento das zonas rurais é un problema de absoluta actualidade tamén para Sardeña, rexión italiana situada no centro do Mediterráneo occidental que, cunha superficie de 24.090 km² (Mariotti, 2014), contaba no censo do ano 2011 cunha poboación de 1,64 millóns de habitantes (Breschi, 2017), e que, segundo as previsións do ISTAT, diminuirá nun 17,6% antes do ano 2050 (Breschi e Esposito, 2017). En canto á súa distribución, rexístrase unha elevada concentración ao longo das costas (Brundu, 2013) onde, por outra banda, se localizan as tres principais zonas urbanas da illa, que acollen elas soas máis de 700.000 persoas residentes: a cidade metropolitana de Cagliari; Sassari, coa rede metropolitana do norte de Sardeña; e a cidade de Olbia (Figura 2). A maioría dos 377 municipios de Sardeña son pequenos (algúns moi pequenos, cuns poucos centos de habitantes) e sofren un acusado declive demográfico. Se se observan os principais índices estruturais da rexión –índice de vellez (I.V.), índice de dependencia (I.D.) e índice de substitución xeracional (I.R.)–, conséntase o seu constante empeoramento, especialmente no período 2001-2018 (Táboa 1).

Táboa 1. Principais índices estruturais da Rexión Autónoma de Sardeña no período 2001-2018

	I.V. 31/12/01	I.V. 31/12/11	I.V. 31/12/18	I.D. 31/12/01	I.D. 31/12/11	I.D. 31/12/18	I.R. 31/12/01	I.R. 31/12/11
Sardeña	116,1	164,6	212	42,7	47,9	53,8	93,1	142,8

Fonte: Tuttitalia e ISTAT.

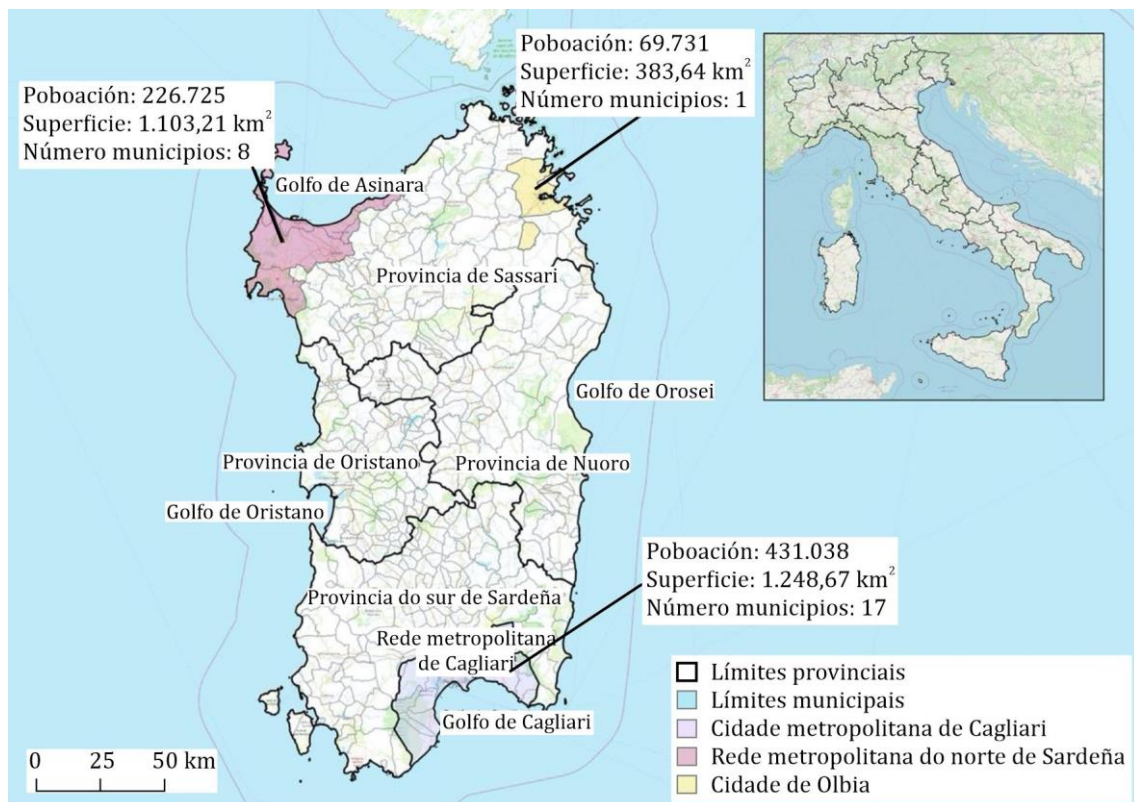

Figura 2. Encadramento xeográfico de Sardeña. Fonte: elaboración propia co programa QGIS a partir de datos do ISTAT e da RAS.

Tamén hai que ter en conta que a baixa densidade de poboación da illa (68,0 hab./km²), unida ao despoboamento das áreas rurais, xerou unha situación de emerxencia.

É desde o período de posguerra, e sobre todo nas últimas décadas, cando o despoboamento afectou principalmente ás áreas localizadas xeograficamente no centro da rexión (Battino e Lampreu, 2017; Palumbo, 2019; Puggioni, 2016), caracterizadas todas elas por unha marcada ruralidade, como demostrou a zonificación realizada polo Programa de Desenvolvemento Rural Rexional¹ (PDR 2014-2020).

Este continuo declive demográfico confirmase no estudo encargado pola Rexión Autónoma chamado “Municipios en extinción” (RAS, 2013) no cal, a través dun elaborado sistema de proxeccións estatísticas e do uso de indicadores compostos como o estado de malestar demográfico (EMD), se chegou á conclusión de que 31 núcleos de poboación estarán en risco de desaparición antes do ano 2086, todos eles cunha poboación inferior a 1.000 habitantes (Cocco, Fenu e Lecis Cocco-Ortu, 2016). A estes 31 núcleos hai que engadir outros 47 (Figura 3), que se alcanzaron con métodos menos estritos e que se identifican como núcleos “en condicións actuais e previsibles de malestar demográfico”, cunha poboación comprendida entre os 500 e os 3.000 habitantes² (Bottazzi, 2015; RAS, 2013).

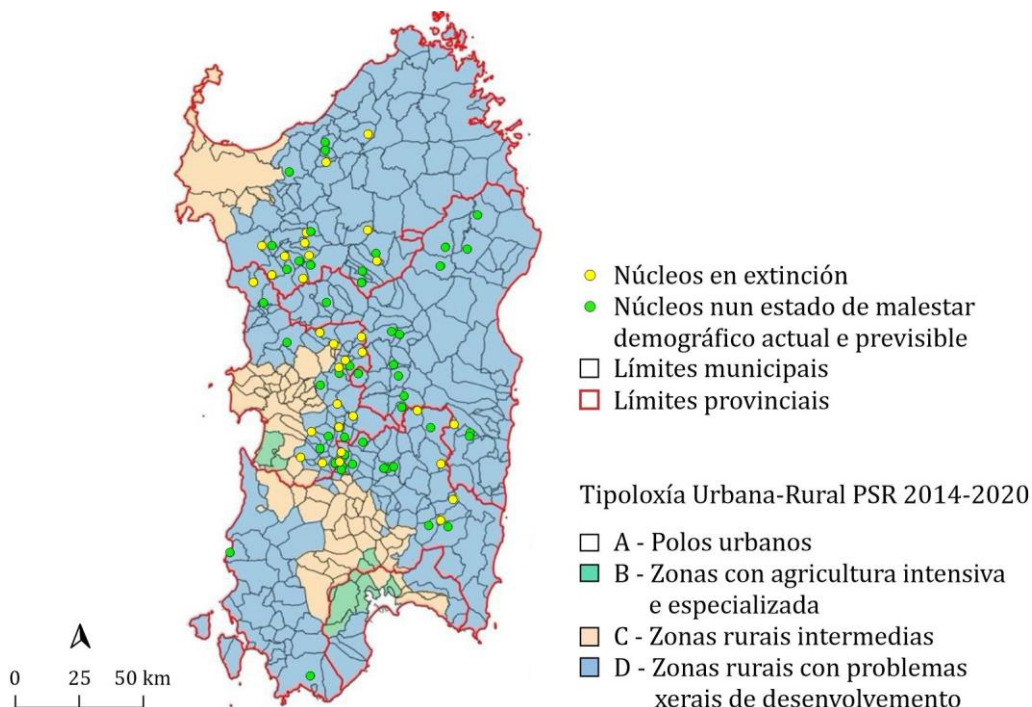

Figura 3. Núcleos en extinción con respecto á clasificación rural do territorio insular. Fonte: elaboración propia co programa QGIS a partir de datos da RAS e do PDR 2014-2020.

A Rexión Autónoma de Sardeña, para o período de programación 2014-2020, co fin de satisfacer os obxectivos da Estratexia Europa 2020 e reforzar a súa competitividade, planeou unha programación

¹ Esta zonificación está baseada na metodoloxía nacional para perimetrar as áreas rurais en Italia, desenvolvida adaptando a utilizada por Eurostat e a OCDE, que identifica en Sardeña só un polo urbano que coincide coa cidade de Cagliari, e clasifica o resto do territorio rexional como “rural”, aínda que con diferentes matices.

² Dos 31 núcleos en risco de extinción, 13 teñen menos de 500 habitantes. En canto á súa localización, 4 atópanse nas montañas, 26 nos outeiros internos, 1 nos outeiros costeiros e ningún nas chairas. O estudo tamén indica os intervalos de tempo dentro dos cales se espera a desertización demográfica: 2 núcleos poderían desaparecer en menos de 20 anos, 10 entre 21 e 40 anos, 14 entre 41 e 60 anos, e 5 despois de máis de 60 anos pero, en calquera caso, neste século. Dos outros 47 municipios, 32 pertencen a áreas internas do outeiro, 5 ao outeiro costeiro e 10 están situados nas montañas (RAS, 2013).

territorial unitaria e integrada. A través desta última preténdese superar os desequilibrios territoriais existentes entre as zonas urbanas e rurais, así como entre as zonas centrais e as zonas costeiras.

Os principais documentos de política rexional adoptados no actual período son o POR FEDER, que supón 930 millóns de euros, e o POR FSE, cun importe de 444,8 millóns de euros. Como se observa na análise de ambos, o desenvolvemento territorial na illa busca integrar os diferentes fondos, rexionais, nacionais e europeos, con algunhas accións dirixidas especificamente ás zonas urbanas e outras ás áreas rurais e internas (estas dúas tipoloxías son tratadas conxuntamente) (Scanu et al., 2018).

Para as zonas urbanas recorrerase aos Investimentos Territoriais Integrados (ITI), que se implementarán nos barrios excluídos das cidades de Cagliari, Sassari e Olbia³, e ao Programa Operativo Nacional Cidade Metropolitana (PON Metro)⁴, que se levará a cabo na cidade metropolitana de Cagliari (Mariotti, Camerada e Lampreu, 2020). Para as zonas rurais empregárase o enfoque CLLD, que se aplicará a través dos GAL⁵, mentres que para as áreas internas e as mancomunidades serán a SNAI e a nova Programación Territorial (PT)⁶ (Figura 4).

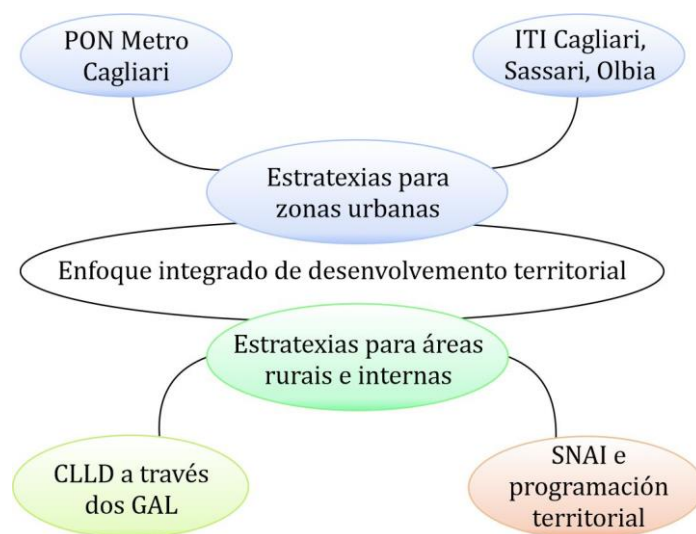

Figura 4. Enfoque integrado de desenvolvemento rexional. Fonte: elaboración propia partir de datos da RAS.

Como demostra a forma en que se xestiona o desenvolvemento territorial nas zonas rurais, os dous programas POR FEDER e FSE –que financian ITI, PT e SNAI– intégranse perfectamente co DR, financiado con fondos FEADER. Isto débese a que a competitividade do sistema rexional debe perseguirse de maneira estratexicamente unitaria.

En todos os documentos políticos rexionais faise referencia con frecuencia ao problema do despoboamento das zonas rurais e á necesidade de atopar solucións intelixentes, sustentables e integradoras que poidan favorecer o seu desenvolvemento endóxeno. O turismo, como subliña tamén a Estratexia de Especialización Intelixente de Sardeña (S3), pode ser un motor para estas zonas que dispoñen dun enorme capital territorial pouco valorizado. Son, precisamente, os recursos locais os que constitúen a base para o nacemento de formas de turismo rural capaces de conxugar a protección do medio ambiente e da cultura coa súa capacidade de crear riqueza e benestar.

³ <https://www.sardegnaprogrammazione.it/programmazione2014-2020/ITI/>

⁴ <http://www.ponmetro.it/home/ecosistema/viaggio-nei-cantieri-pon-metro/pon-metro-cagliari/>

⁵ <http://www.regione.sardegna.it/speciali/programmasvilupporurale/>

⁶ https://www.sardegnaprogrammazione.it/programmazione2014-2020/programmazione_territoriale/

4.2. Fortalezas e puntos críticos das zonas rurais de Sardeña

É preferentemente nas zonas rurais onde se realizan as políticas fundamentais de loita contra o despoboamento, con medidas destinadas a valorizar as paisaxes, as identidades e as producións típicas locais de cara a fomentar a súa conexión en rede e a súa posible explotación sustentable e inclusiva con fins turísticos (Brundu e Lampreu, 2017).

Os aspectos relacionados co desenvolvemento económico nestas áreas son fundamentais, sobre todo tendo en conta que existe en toda Sardeña un problema de reducida dimensión empresarial (Centro Ricerche Economiche Nord Sud [Crenos], 2019). Esta cuestión agrávase especialmente nos territorios rurais, con pequenas empresas de carácter familiar, apenas conectadas entre si e incapaces de explotar economías de escala. Ademais, ao estaren pouco dixitalizadas, especialmente no que respecta ao sector primario, son tamén pouco competitivas.

A forte incidencia do sector agrícola e gandeiro en Sardeña, reflectida nas 60.812 empresas rexistradas durante o último censo da agricultura do ano 2010 (Figura 5), contribuíu á preservación de antigas tradicións produtivas e á transmisión de coñecementos técnicos arraigados, expresión de identidade territorial e cuxa calidade está confirmada polos produtos IGP, DOC e DOP (no ano 2016, segundo o ISTAT, había 12.369 produtores especificamente relacionados con estas marcas en toda Sardeña, como se pode observar na Figura 6).

Con base nos datos proporcionados polo Ministerio de Políticas Agrícolas, Alimentarias e Forestais (MIPAAF), Sardeña conta con 6 produtos coa marca DOP, representados por 3 queixos (*Fiore Sardo*, *Pecorino Sardo* e *Pecorino Romano*), o aceite de oliva virxe extra, o azafrán e a alcachofa espiñenta; 2 produtos IXP, que son o cordeiro de Sardeña e os *culurgiones* d'Ogliastra⁷; e 2 ETG (Especialidades Tradicionais Garantidas), que son a mozzarella e a pizza napolitana, cuxa produción se atopa en todas as rexións de Italia.

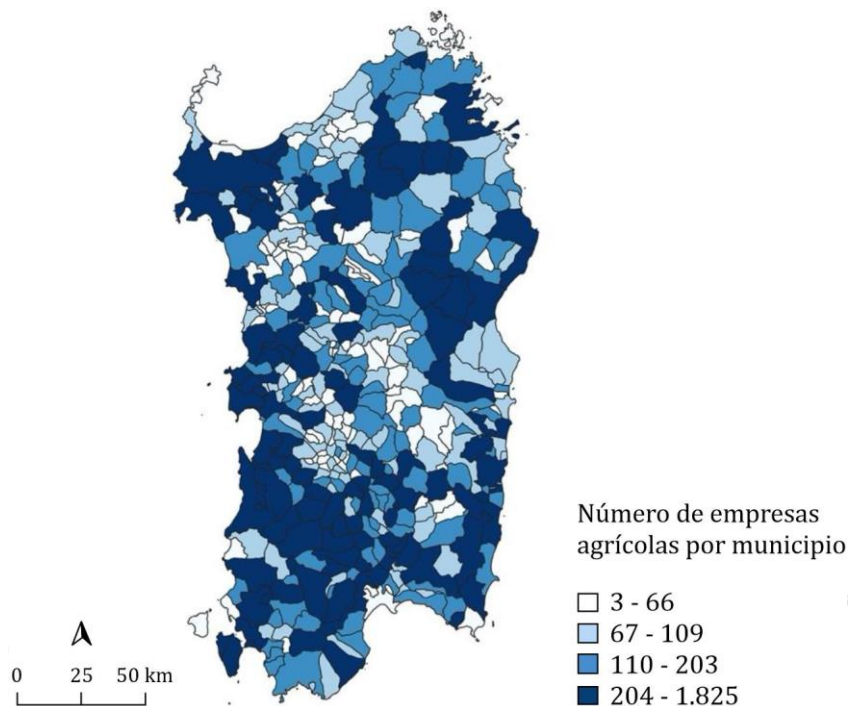

Figura 5. Número de empresas agrícolas por municipio. Fonte: reelaboración do autor co programa QGIS sobre datos do ISTAT, Censo da agricultura 2010 e Atlante Statistico dei Comuni.

⁷ Os *culurgiones* son un tipo de pasta fresca con recheo de patacas típicos dunha subrexión de Sardeña chamada Ogliastra.

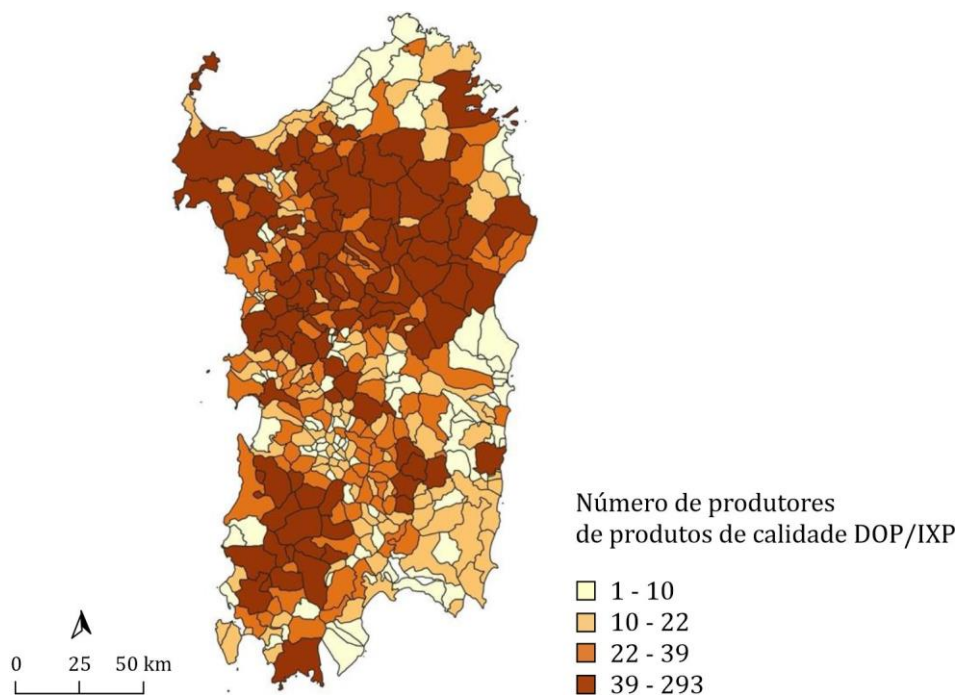

Figura 6. Número de produtores de produtos DOP/IXP por municipio. Fonte: reelaboración propia co programa QGIS a partir de datos do ISTAT (2016) e de Atlante Statistico dei Comuni.

A estes produtos de alta calidade engádense tamén o PAT (Produtos Agroalimentarios Tradicionais), representados por producións típicas, elaboradas tradicionalmente desde hai polo menos 25 anos e debidamente documentadas. Segundo a relación actualizada pola Rexión Autónoma⁸, en Sardeña hai 205 PAT entre bebidas, carnes, condimentos, queixos, pastas frescas, etcétera.

En canto ao viño, hai que facer un discurso á parte: na illa prodúcese 1 DOCG (Denominación de Orixe Controlada e Garantida), atribuída ao *Vermentino* di Gallura⁹, e cóntanse 17 DOC (Denominación de Orixe Controlada) e 15 IXT (Indicación Xeográfica Típica).

A estes verdadeiros xacementos alimentarios, cuxo peso é fundamental na definición do perfil turístico dun destino agroalimentario (Garibaldi, 2017; Miani, 2015), nas zonas rurais de Sardeña únese a rica presenza de bens culturais, arqueolóxicos e de interese histórico (museos, igrexas rurais ou abadías, entre outros), ademais de itinerarios e camiños da fe e da transhumancia.

Todo este conxunto de bens materiais e inmateriais está inmerso en paisaxes inalterados debido, en parte, ao baixo peso antrópico. Grazas ás especificidades xeográficas, os territorios actualmente considerados marxinais poden ser tratados como laboratorios para aloxar novas solucións de valorización e desenvolvemento, en liña coas esixencias dun turismo lento, sustentable e responsable (Battino, Balletto, Borruso e Donato, 2018). A pesar disto, as áreas rurais de Sardeña aínda están pouco equipadas en termos de infraestruturas turísticas, como se pode confirmar especialmente pola escaseza de camas e aloxamentos¹⁰ no interior da illa. A maioría das estruturas localízanse ao longo das costas (Figura 7)

⁸ http://www.regione.sardegna.it/documenti/1_850_20190418163507.pdf

⁹ O *Vermentino* é un tipo de viño branco orixinario da subrexión de Sardeña denominada Gallura.

¹⁰ Como se observa nas enquisas de ISTAT, no ano 2016 había 4.787 aloxamentos (hotel, B&B e outros) distribuídos de maneira desigual en Sardeña: había 52 municipios completamente desprovistos de aloxamento, outros 52 tiñan só unha estrutura, 47 municipios contaban coa presenza de 2 estruturas, 38 municipios rexistraban 3 estruturas, en 32 municipios localizábanse 4 estruturas, 19 municipios contabilizaban 5 estruturas, 56 municipios tiñan entre 6 e 10 estruturas, en 31 municipios as estruturas das que dispuñan estaban comprendidas entre 11 e 20, e por último 50 municipios contabilizaban máis de 20 instalacións, das que só 6 deles contaban con máis de 100 establecementos.

en función dun turismo aínda excesivamente estacional e baseado no modelo sol e praia (RAS, 2018), elemento probado polo feito de que o 82% das presenzas turísticas se concentren entre os meses de xuño e setembro¹¹ (Crenos, 2019).

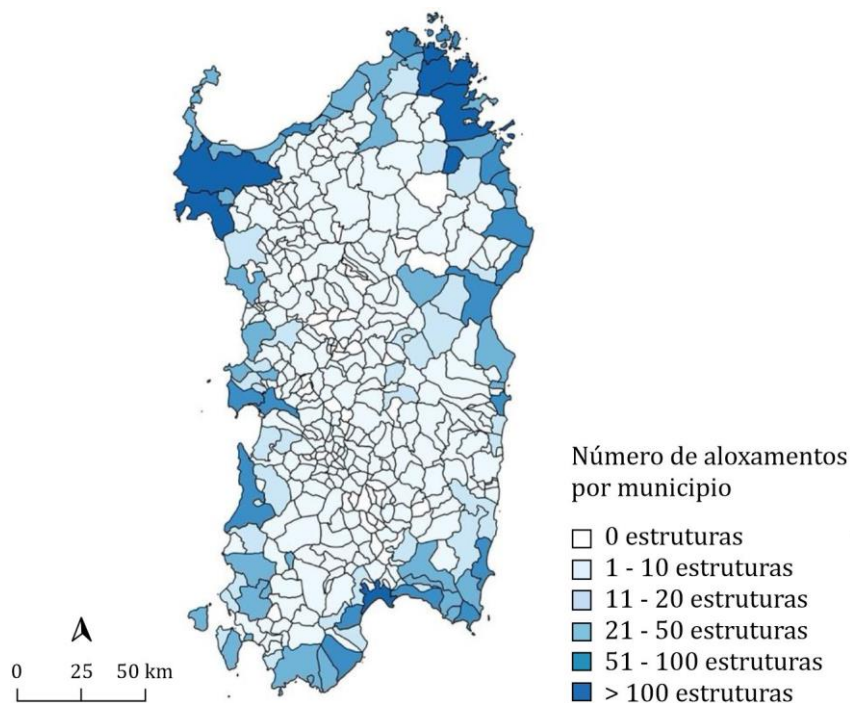

Figura 7. Número de aloxamentos por municipio. Fonte: reelaboración propia co programa QGIS a partir de datos do ISTAT (2016) e do Atlante Statistico dei Comuni.

A distribución das estruturas responde, pois, a unha demanda turística interesada principalmente nun mar cristalino (Ferrari, Laureti e Secondi, 2013) que baña máis de 1.800 km de costa.

Aínda que o turismo rural segue sendo minoritario, nos últimos anos produciuse un aumento das propostas de vacacións e paquetes centrados no descubrimento dos territorios menos coñecidos. As actividades máis promovidas refírense á realización de experiencias ao aire libre como sendeirismo e cicloturismo, visitas a lugares culturais e arqueolóxicos, degustacións de viños e participación en eventos relacionados coas tradicións, por sinalar só algúns. Son, sobre todo, as persoas que viven nas pequenas comunidades rurais as que propoñen novas oportunidades de visita, e este elemento indica que o turismo sustentable é aceptado e ben visto como un sector no que poder investir. Precisamente por esta razón son diferentes os proxectos de desenvolvemento territorial que lle dedican un amplo espazo, todos dirixidos polos GAL e as mancomunidades.

4.3. A contribución das políticas de desenvolvemento territorial á definición de novos escenarios para as áreas marxinais

Como se sinalou con anterioridade, as áreas marxinais pretenden aumentar a súa competitividade a través de dúas medidas principais:

¹¹ No ano 2019 rexistráronse na rexión 3.557.557 chegadas e 15.824.985 presenzas turísticas.

- Unha delas localízase no marco do DR, regulado polo PDR 2014-2020, e aplícase segundo indica a medida 19 (Apoio ao desenvolvemento local LEADER) dos GAL, que dispoñen de recursos por valor de 93,6 millóns de euros.
- A segunda medida, cun valor de case 370 millóns de euros, sería a SNAI xunto coa PT, que se executa polas mancomunidades¹², as cales, baixo a dirección do Centro Rexional de Programación, presentan proxectos específicos de desenvolvemento local.

Polo que se refire aos GAL de Sardeña, que son agrupacións que representan tanto á poboación rural (a través dos entes públicos: municipios, provincias e comunidades de montaña) como ás organizacións de emprendedores do territorio, neste período de programación foron identificados 17 (Figura 8), e cada un deles encárgase de aplicar o enfoque LEADER. Como se reflicte na páxina web dedicada ao DR en Sardeña, os municipios que forman parte dos GAL son 282 dun total de 377, cunha poboación de ao redor de 550.000 habitantes e cunha extensión do 69% de toda a superficie rexional.

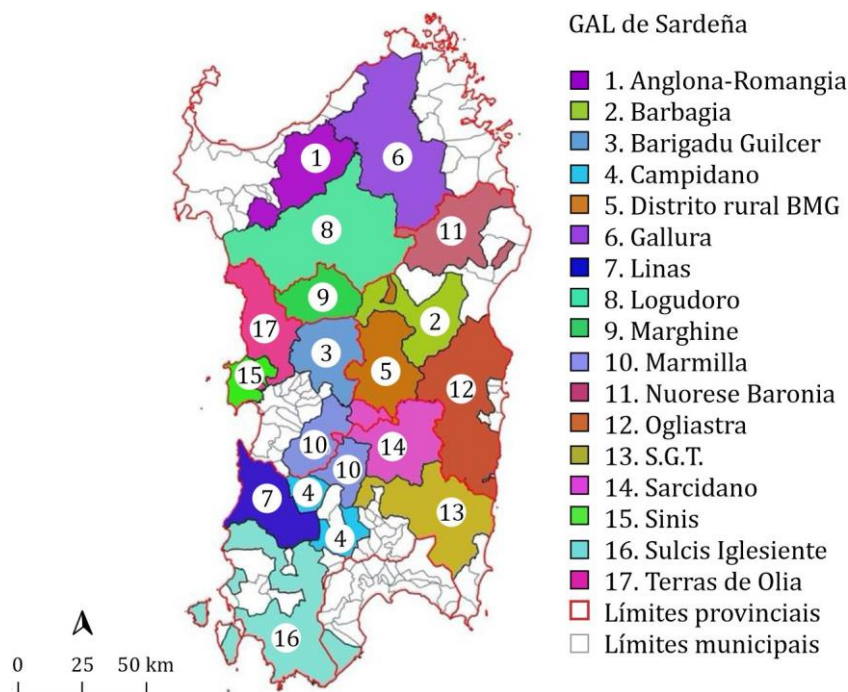

Figura 8. GAL de Sardeña (2014-2020). Fonte: reelaboración propia co programa QGIS realizada a partir de datos do PSR e da RAS.

Tendo en conta todas as estratexias dos GAL, reguladas polos Plans de Acción (PdA) elaborados cun enfoque participativo (CLLD), obsérvase que pretenden concentrarse nos seguintes ámbitos temáticos:

- Desenvolvemento e innovación dos sectores e sistemas produtivos locais (44%).
- Turismo sustentable (43%).
- Valorización de bens culturais e patrimonio artístico (5%).

¹² As mancomunidades son agregacións de municipios rexidas pola L.R. 4 de febreiro de 2016, n. 2 “Reorganización do sistema de autonomías locais de Sardeña”, que se encargan de realizar algunhas funcións compartidas (transporte local, recollida de residuos ou servizos de comedor escolar, entre outras). Os seus límites coinciden a miúdo cos das subrexións histórico-xeográficas da illa.

- Desenvolvemento do sector de enerxías renovables (3%).
- Inclusión social de grupos específicos desfavorecidos e/ou marxinais (3%).
- Calidade de vida e hospitalidade (2%).

Precisamente, da análise de todos os PdA conclúese que 11 deles decidiron investir total ou parcialmente no eixe do turismo sustentable, propondo accións diversificadas que afectan aos sectores da receptividade, da rexeneración das arquitecturas rurais, das producións agroalimentarias, da realización de itinerarios, da mercadotecnia territorial e dixital, etcétera. A estas intervencións engádense as dos outros ámbitos (enerxías renovables, calidade de vida, etc.) que, ao estaren interrelacionados entre si, son capaces de xerar externalidades positivas tamén no sector do turismo rural.

Por exemplo, algúns GAL, como o GAL Barbagia, previron fomentar a creación dunha rede de produtores agroalimentarios co fin de promover e comercializar os seus bens no mercado rexional, financiando intervencións estruturais e actividades de formación. Da mesma maneira, preténdese fomentar a creación de redes entre artesáns e deseñadores mediante investimentos en novas tecnoloxías e actividades de mercadotecnia en favor das empresas¹³.

Outros GAL, como o Barigadu Guilcer, concentraron a súa estratexia sobre todo en dúas fronteiras: por unha banda, a valorización turística dos atractivos naturais e culturais, coa realización de itinerarios e camiños para o turismo lento, e por outra banda, a promoción das liñas produtivas locais vinculadas á agricultura e á artesanía de forma integrada¹⁴.

Hai outros, como Anglona-Romangia, que aspiran explicitamente a un aumento das prazas (B&B e casas rurais) mediante a concesión de subvencións a fondo perdido aos operadores locais, reforzando tamén as estratexias de comunicación e de mercadotecnia territorial¹⁵.

Resulta especialmente interesante a acción levada a cabo polo GAL Ogliastra, que pretende afirmarse como un produto turístico organizado capaz de ofrecer, xunto aos atractivos naturais, culturais e históricos, todos os servizos necesarios para facilitar o gozo por parte dos visitantes¹⁶.

Nos mesmos territorios, aos proxectos de desenvolvemento local promovidos polos GAL súmanse os realizados no marco da PT, onde se ve o protagonismo das mancomunidades, individualmente ou asociadas entre si, chamadas a proporlle á Rexión Autónoma proxectos de desenvolvemento territorial. Estes proxectos, na maior parte dos casos, teñen o obxectivo de realizar intervencións de cara a unha valorización turística das áreas interesadas. Os plans da PT (tanto os aprobados como os pendentes de aprobación) implican a case todo o territorio rexional e intégranse perfectamente coa SNAI que, en Sardeña, se desenvolve en dúas áreas internas seleccionadas para a experimentación nacional: a mancomunidad Alta Marmilla (15 millóns de euros asignados) e a Comunidade de Montaña Gennargentu-Mandrolisai (9 millóns de euros asignados) (Figura 9).

Entre todos os proxectos presentados, e a título de exemplo, cítanse tres: o Plan de Desenvolvemento Territorial (PST) Sarcidano Barbagia, o PST Su Suercone e o PST Marghine.

O PST “Sarcidano Barbagia dei Seulo, Terra de Auga e Pedra”, proposto por 16 municipios da provincia do Sur de Sardeña pertencentes á mancomunidad Sarcidano-Barbagia dei Seulo, a través de catro orientacións estratéxicas e seis accións temáticas, pretende realizar un sistema de percorridos que lle poida dar forma a un destino unitario capaz de valorizar as potencialidades do atractivo do *Trenino Verde*¹⁷. En detalle, as seis accións temáticas refírense a: 1) a valorización da oferta ambiental; 2) a posta en rede do *Trenino Verde* cos outros atractivos territoriais; 3) a mellora da calidade de vida; 4) a mellora dos servizos esenciais para as poboacións; 5) a *governance* territorial¹⁸; e 6) a valorización da oferta arqueolóxica, histórico-cultural e relixiosa.

¹³ <http://www.galbarbagia.it>

¹⁴ www.galbarigaduguilcer.it

¹⁵ <http://www.galanglonaromangia.it>

¹⁶ <http://www.galogliastra.it>

¹⁷ O *Trenino Verde* é un tren de camiño lento, con meras funcións turísticas, que cruza numerosas zonas rurais de Sardeña cun gran valor paisaxístico.

¹⁸ http://www.sardegnaprogrammazione.it/documenti/35_633_20190222125130.pdf

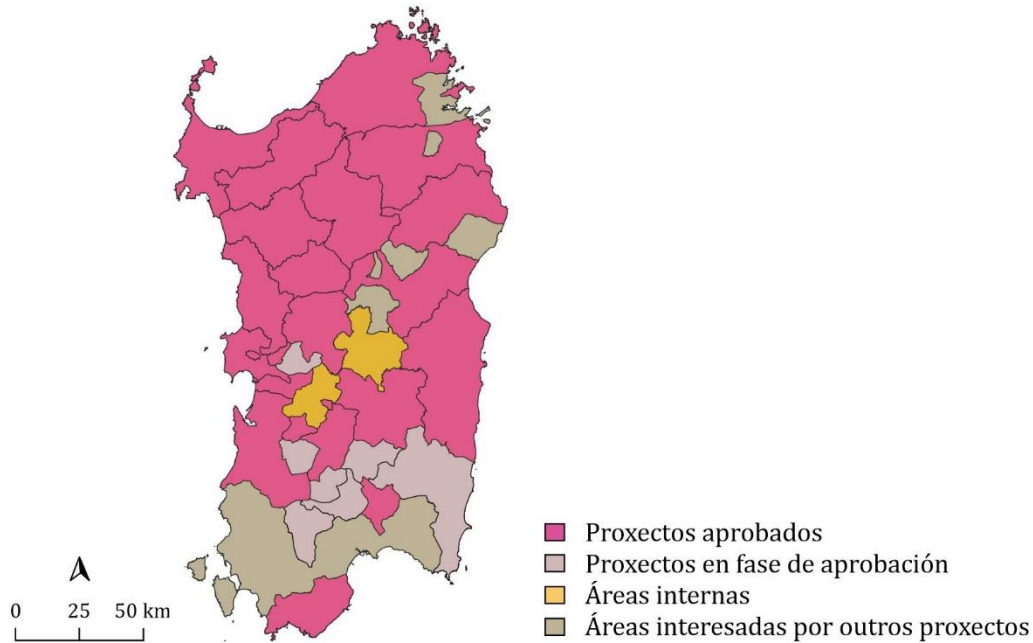

Figura 9. Proxectos da PT presentados polas mancomunidades de Sardeña. Fonte: reelaboración do autor co programa QGIS baseada nos datos de www.sardegnaprogrammazione.it

Tamén o PST “Su Suercone, Ambiente Identitario”, proposto por 8 municipios da provincia de Nuoro pertencentes á mancomunidade Nuorese, Gennargentu, Supramonte, Barbagia, aspira a mellorar o atractivo do territorio mediante a creación dun sistema integrado destinado a reconverter a zona en destino turístico unitario, con especial referencia aos segmentos do turismo ambiental, excursionista e cultural. Para iso desenvólvense tres accións temáticas: 1) “Su Suercone entre costa e interno”, que realiza intervencións estruturais de mellora da accesibilidade; 2) valorización dos atractivos culturais e identitarios, entre os cales podemos citar museos, sitios arqueolóxicos e festas populares; e 3) *governance* territorial¹⁹.

Así mesmo, o proxecto “Marghine Ao Centro – Turismo, Deporte, Cultura e Natureza”, presentado por 10 municipios da provincia de Nuoro agregados na mancomunidade do Marghine, busca reforzar a identidade local mediante a construción dunha oferta turística territorial que integre a promoción e a protección do medio ambiente coa calidade de vida. Tamén neste caso se distinguen tres accións temáticas: 1) valorización turística da oferta ambiental e cultural; 2) mellora dos servizos esenciais para o territorio; e 3) *governance* territorial²⁰.

O procedemento de financiamento dos proxectos de desenvolvemento a través da PT reservalles un papel importante aos actores locais, que son determinantes na definición das estratexias e nas operacións de deseño e inclusión das diferentes forzas económicas e sociais do territorio. Actualmente, hai 37 mancomunidades interesadas pola PT, que deron vida a 26 agregacións territoriais, implicando en total a 295 municipios. Os proxectos aprobados son 20 e teñen unha cobertura de 343,5 millóns de euros.

5. Conclusións

A análise realizada pon en evidencia o compromiso da Rexión Autónoma de Sardeña coa loita contra o despoboamento das áreas marxinais a través da promoción e o financiamento de medidas que

¹⁹ http://www.sardegnaprogrammazione.it/documenti/35_633_20190222132916.pdf

²⁰ http://www.sardegnaprogrammazione.it/documenti/35_84_20171204114017.pdf

caen no ámbito dunha estratexia unitaria e integrada. De feito, as políticas para o DR, a PT e a SNAI converxen cara á activación de novas sinerxías co obxectivo de realizar un desenvolvemento endógeno e participativo, frear a marxinalidade e, por tanto, as caídas demográficas.

Entre os sectores nos que se fai especial fincapé, como xa se dixo, figura o turismo e a valorización do patrimonio territorial. Se se xestiona de forma adecuada, o turismo podería contribuír a preservar e transmitir o capital cultural e natural, respectando os principios da sustentabilidade (Balletto, Milesi, Ladu e Borruso, 2020; Belliggiano e Labianca, 2018; Cerutti, 2018; De Rubertis, Belliggiano e Labianca, 2018; Scanu e Podda, 2018).

Para alcanzar estes obxectivos puxéronse en marcha importantes recursos económicos e programas de desenvolvemento aínda en curso de execución. Xa que logo, será interesante comprobar no futuro se se conseguiron os resultados previstos, medindo dalgunha maneira os cambios realizados.

Por exemplo, para medir a evolución demográfica dos núcleos pequenos poderíanse controlar as inscricións nos rexistros municipais, as variacións intercensuais da poboación e a súa estrutura en función da composición.

Para avaliar a mellora económica e turística podería ser útil analizar a evolución dalgúns indicadores a escala local como, entre outros, as variacións do índice de turismo por cada municipio, o aumento ou a diminución do número de aloxamentos, a apertura de novas actividades relacionadas con formas específicas de turismo activo ou cultural, a creación de consorcios e *brands* territoriais, a posible integración en rede de novas estruturas museísticas e lugares da cultura, a rexeneración de camiños e vías pecuarias, etcétera.

Aínda que o turismo parece ser un motor para o crecemento das zonas rurais de moitas rexións (Randelli e Martellozzo, 2019), é necesario, en calquera caso, que se desenvolva coherentemente coa identidade dos territorios. Por tanto, o sector debe mostrarse capaz de crear valor a partir da restitución da centralidade ás producións típicas locais e ao patrimonio presente nas poboacións, coas súas tradicións e cos seus valores, pero ao mesmo tempo as comunidades teñen que ser protagonistas dos procesos de cambio.

Tamén por isto resulta fundamental a capacidade de conseguir aproveitar as oportunidades ofrecidas desde as novas tecnoloxías para emprender percorridos que faciliten o tránsito dos territorios “periféricos” de Sardeña cara a unha dimensión intelixente, funcional e catalizadora para novos residentes e novas profesións relacionadas, como, por exemplo, aquelas vinculadas coa economía do coñecemento.

Á luz de todo o que se viu, para inverter a tendencia ao despoboamento mediante a promoción turística das zonas rurais de Sardeña poderían ser útiles as seguintes medidas:

- 1) Levar a cabo os proxectos de valorización turística sustentable e intelixente dos GAL e das mancomunidades xa financiados e en curso de realización, e avaliar os seus efectos e os seus impactos.
- 2) Seguir investindo en formación para as empresas que operan nos sectores do turismo e das producións locais.
- 3) Coordinar a nivel rexional políticas de mercadotecnia turística co fin de valorizar as realidades rurais de maneira coherente e forte.
- 4) Incentivar a creación de aloxamentos extrahostaleiros como bnb, casas rurais, hostais, etcétera, especialmente nas zonas rurais, e acompañalos na estruturación dunha imaxe ben definida. Neste caso podería ser útil, tamén, recuperar as casas deshabitadas dos centros históricos e reconvertelas para usos turísticos.
- 5) Reforzar as redes entre empresas ligadas aos sectores da artesanía, do viño e da gastronomía coas do turismo, fomentando o deseño e a venda de experiencias para vivir o territorio dunha maneira orixinal e en contacto coas comunidades.
- 6) Promover a seguridade e o uso de camiños e rutas a pé, en bicicleta ou dacabalo en resposta a unha crecente demanda de turismo lento e sustentable.

O desenvolvemento turístico nas zonas rurais é posible, mesmo nas que sofren despoboamento, sempre que as comunidades locais participen directamente nos procesos de valorización do territorio e poidan beneficiarse dunha diversificación das actividades historicamente practicadas. Certamente, non se trata de procesos sinxelos e rápidos, pois transformacións deste tipo requiren tempo e implican numerosos aspectos que teñen que ver coa esfera cultural, social e identitaria das poboacións rurais. Con todo, a existencia de numerosos e diversificados proxectos de desenvolvemento local, en canto que realizados de maneira participativa, indica unha vontade das comunidades locais de avanzar cara a unha rexeneración turística sustentable dos seus territorios.

O universo rural, por tanto, pode ser un espazo de oportunidades e de vida, capaz de garantir, en primeiro lugar, o pleno gozo do dereito de cidadanía e, en segundo lugar, o mantemento dunha forte interconexión con outras realidades e, xa que logo, un alto grao de apertura cara ao exterior.

Aumentar as oportunidades de emprego relacionadas co turismo, mellorar a calidade de vida, reforzar as interconexións e as infraestruturas, a posibilidade de aproveitar o potencial das tecnoloxías dixitais e de gozar dun medio ambiente limpo e san poderían ser algúns ingredientes para reforzar o atractivo e a competitividade das zonas rurais. A combinación destes elementos, se se xestionan de maneira eficaz, podería levar, quizais, a unha redución dos procesos de despoboamento que afectan de forma notoria ás zonas marxinais.

Bibliografía

- Adeyinka-Ojo S. F., Khoo-Lattimorea, C., e Naira, V. (2014). A framework for rural tourism destination management and marketing organisations. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 144(20), 151-163.
DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.284>
- Akay, B. (2020). Examining the rural tourism experiences of tourists in emerging rural tourism destination: Burdur province, Turkey. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 29(2), 534-544.
Recuperado de: <http://gtg.webhost.uoradea.ro/PDF/GTG-2-2020/gtg.29212-487.pdf>
- Balletto, G., Milesi, A., Ladu, M., e Borruso, G. (2020). A dashboard for supporting slow tourism in green infrastructures. A methodological proposal in Sardinia (Italy). *Sustainability*, 12(9), 1-23.
DOI: <https://doi.org/10.3390/su12093579>
- Barca, F. (2012). *Metodi ed obiettivi per un uso efficiente dei Fondi comunitari 2014-2020*. Roma, Italia: Ministero della Coesione Territoriale.
Recuperado de: <https://www.reterurale.it/flex/cm/pages/ServeBLOB.php/L/IT/IDPagina/10538>
- Barca, F. (2013). Intervento conclusivo al *Forum Aree Interne: nuove strategie per la programmazione 2014-2020 della politica di coesione territoriale. Rieti (Italia), 11-12 de marzo de 2013*.
- Barca, F., e Lucatelli, S. (2014). Sommario. En F. Barca, P. Casavola e S. Lucatelli (Eds.), *Strategia Nazionale per le Aree Interne: definizione, obiettivi, strumenti e governance*. Recuperado de: <http://www.agenziacoesione.gov.it>
- Barke, M. (2004). Rural tourism in Spain. *International Journal of Tourism Research*, 6(3), 137-149.
DOI: <https://doi.org/10.1002/jtr.480>
- Battino, S., Balletto, G., Borruso, G., e Donato, C. (2018). Internal areas and smart tourism. Promoting territories in Sardinia Island. *Internal Conference on Computational Science and Its Applications – ICCSA 2018* (pp. 44-57).
DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-95174-4_4
- Battino, S., e Lampreu, S. (2017). Strategie di valorizzazione e promozione in chiave turistica del patrimonio culturale nelle aree interne. Un caso in Sardegna. *Annali del Turismo*, VI, 83-105. Recuperado de: http://www.geoprogress.eu/wp-content/uploads/2018/03/AdT2017-04_Battino_Lampreu.pdf
- Battino S., e Lampreu, S. (2019). The role of the sharing economy for a sustainable and innovative development of rural areas. A case study in Sardinia (Italy). *Sustainability*, 11(11), 3004, 1-20.
DOI: <https://doi.org/10.3390/su11113004>
- Bottazzi, G. (2015). Variabili demografiche e sviluppo locale. Considerazioni sullo spopolamento in Sardegna. En B. Meloni (Ed.), *Aree interne e progetti d'area* (pp. 77-88). Torino, Italia: Rosenberg & Seller.
- Brandano, M. G., e Mastrangioli, A. (2020). Quanto è importante il turismo nelle aree interne italiane? Un'analisi sulle aree pilota. *EyesReg*, 10(1). [Numero Speciale "Nuove sfide per lo sviluppo delle aree interne"].
Recuperado de: <https://www.eyesreg.it/2020/quanto-e-importante-il-turismo-nelle-aree-interne-italiane-unanalisi-sulle-aree-pilota/>

- Breschi, M. (2017). La Sardegna e la mobilità del nuovo millennio. En B. Brundu (Ed.), *Movimenti di popolazione in Sardegna nel nuovo millennio* (pp. 15-32). Udine, Italia: Forum.
- Breschi, M., e Esposito, M. (2017). Per una geografia della fecondità in Sardegna. En M. Breschi e E. Cioni (Eds.), *Fare figli in Sardegna* (pp. 25-42). Udine, Italia: Forum.
- Brundu, B. (2013). Il popolamento costiero della Sardegna, tra storia ed economia. En M. Breschi (Ed.), *Popolamento e transizione demografica in Sardegna* (pp. 47-64). Udine, Italia: Forum.
- Brundu, B., e Lampreu, S. (2017). Tra globale e locale: la valorizzazione delle risorse territoriali per il rilancio delle aree interne. En M. Talia (Ed.), *Un futuro affidabile per la città. Apertura al cambiamento e rischio accettabile nel governo del territorio* (pp. 63-67). Roma-Milano, Italia: Planum.
- Cabaleiro Besada, A., Araújo Vila, N., e Fraiz Brea, J. A. (2019). Grado de desarrollo del turismo rural en Galicia: la oferta complementaria como clave del éxito. *Revista Galega de Economía*, 28(1), 13-30.
DOI: <http://dx.doi.org/10.15304/rge.28.1.6188>
- Cavuta, G., e Ferrari, F. (Eds.). (2018). *Turismo e aree interne*. Roma, Italia: Aracne.
- Cawley, M., e Gillmor, D. A. (2008). Integrated rural tourism: Concepts and practice. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 316-337. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2007.07.011>
- Cejudo García, E., Navarro Valverde, F. A., e Camacho Ballesta, J. A. (Eds.). (2018). *Nuevas realidades rurales en tiempos de crisis: territorios, actores, procesos y políticas*. Granada: Universidad de Granada.
- Cerutti, S. (2018). Una geografia delle progettualità sostenibili nelle Valli dell'Ossola, Piemonte. En G. Cavuta e F. Ferrari (Eds.), *Turismo e aree interne* (pp. 111-127). Roma, Italia: Aracne.
- Cocco, F., Fenu, N., e Lecis Cocco-Ortu, M. (Eds.). (2016). *SPOP. Istantanea dello spopolamento in Sardegna*. Siracusa, Italia: Letteraventidue.
- Coronato, M. (2016). Gli strumenti europei a servizio delle aree interne. *Bollettino della Associazione Italiana di Cartografia*, 157, 53-59. DOI: <https://doi.org/10.13137/2282-572X/13571>
- Crenos. (2019). *Economia della Sardegna. 26º Rapporto 2019*. Cagliari, Italia: Arkadia. Recuperado de: <https://crenos.unica.it/crenosterritorio/sites/default/files/allegati-pubblicazioni-tes/26%20%20C2%B0%20Rapporto%20CRENoS%20sull%27Economia%20della%20Sardegna.pdf>
- De Rubertis, S., Belliggiano, A., e Labianca, M. (2018). Per uno sviluppo territoriale integrato. Il piano strategico del turismo della regione Puglia 2016-2025 e il ruolo dei territori rurali. En M. Prezioso (Ed.), *Sostenibilità e responsabilità dello sviluppo* (pp. 253-267). Roma, Italia: Aracne.
- Del Romero Renau, L., e Valera Lozano, A. (2015). Teruel, territorio en decrecimiento: dinámicas y oportunidades. *Ager. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 19, 85-116.
DOI: <https://doi.org/10.4422/ager.2015.09>
- Di Matteo, D. (2018). Perifericità o neo-ruralità? Evidenze dall'area Casentino-Valtiberina, Toscana. En G. Cavuta e F. Ferrari (Eds.), *Turismo e aree interne* (pp. 173-197). Roma, Italia: Aracne.
- Di Renzo, E. (2013). Neo-ruralità e cibo geografico. Una formula "filosofale" per l'Abruzzo. *Documenti Geografici*, 2. Recuperado de: <https://www.documentigeografici.it/index.php/docugeo/article/view/41>
- ENRD. (2018). *Borghi intelligenti. Nuova linfa per i servizi rurali*. Lussemburgo, Lussemburgo: Ufficio delle Pubblicazioni dell'Unione Europea.
Recuperado de: https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/enrd_publications/publi-enrd-rr-26-2018-it.pdf
- Esparcia, J., e Noguera, J. (2001). Los espacios rurales en transición. En J. Romero, A. Morales, J. Salom e F. Vera (Eds.), *La periferia emergente* (pp. 343-372). Barcelona: Ariel.
- ESPN. (2017a). *Inner Peripheries: National territories facing challenges of access to basic services of general interest*. Draft Handbook, version 07/08/2017. Luxembourg, Luxembourg: ESPON EGTC.
Recuperado de: <https://www.espon.eu/inner-peripheries>
- ESPN. (2017b). *Shrinking rural regions in Europe. Towards smart and innovative approaches to regional development challenges in depopulating rural regions*. Luxembourg, Luxembourg: ESPON EGTC. Recuperado de: <https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/ESPN%20Policy%20Brief%20on%20Shrinking%20Rural%20Regions.pdf>
- ESPN. (2018). *Fighting rural depopulation in Southern Europe*. ESPON EGTC, Luxembourg. Recuperado de: https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/af-espon_spain_02052018-en.pdf
- ESPN. (2020). *ESCAPE. European shrinking rural areas: Challenges, actions and perspectives for territorial governance*. Luxembourg, Luxembourg: ESPON EGTC. Recuperado de: <https://www.espon.eu/escape>
- Eurostat. (2019). *Methodological manual on territorial typologies – 2018 edition*. Luxembourg, Luxembourg: Publications Office of the European Union. DOI: <http://doi.org/10.2785/930137>

- European Commission. (2012). *Community-led local development, Cohesion Policy 2014-2020*. Brussels, Belgium: European Commission.
Recuperado de: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_en.pdf
- European Parliament. (2008). *Shrinking regions: A paradigm shift in demography and territorial development*. Brussels, Belgium: European Parliament. Recuperado de:
[https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-REGI_ET\(2008\)408928](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-REGI_ET(2008)408928)
- Evangelista, V., Di Matteo, D., e Ferrari, F. (2018). La Strategia Nazionale delle Aree Interne e il turismo: appunti di riflessione. En G. Cavuta e F. Ferrari (Eds.), *Turismo e aree interne* (pp. 91- 110). Roma, Italia: Aracne.
- Ferlaino, F. (2015). Le aree interne. Pre-testo per una postmodernità sostenibile. En B. Meloni (Ed.), *Aree Interne e Progetti d'Area* (pp. 159-173). Torino, Italia: Resenberg & Seller.
- Ferrari, G., Laureti, T., e Secondi, L. (2013). Un análisis CGE del impacto del turismo en el sistema económico de Cerdeña. En G. Ferrari, J. M. Montero Lorenzo, J. Mondéjar Jiménez e M. Vargas Vargas (Eds.), *Investigaciones, métodos y análisis del turismo* (pp. 29- 53). Oviedo: Septem.
- Gao, J., e Wu, B. (2017). Revitalizing traditional villages through rural tourism: A case study of Yuanjia Village, Shaanxi Province, China. *Tourism Management*, 63, 223-233.
DOI: <http://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.04.003>
- Garau, C. (2015). Perspectives on cultural and sustainable rural tourism in a smart region: The case study of Marmilla in Sardinia (Italy). *Sustainability*, 7(6), 6412-6434. DOI: <http://doi.org/10.3390/su7066412>
- Garibaldi, R. (2017). *In viaggio per cibo e vino. Opportunità per un nuovo turismo integrato*. Roma, Italia: Aracne.
- González Martín, A. (2018). La demografía es el destino, Laponia nos invade. *Documento de Análisis 09/2018*. Madrid: Instituto Español de Estudios Estratégicos.
Recuperado de: http://www.ieee.es/Galerias/fichero/docs_analisis/2018/DIEEEA09-2018_Laponia_AGM.pdf
- Karcagi Kováts, A., e Katona Kovács, J. (2012). Factors of population decline in rural areas and answers given in EU member states' strategies. *Studies in Agricultural Economics*, 114, 49-56.
Recuperado de: <https://studies.hu/wp-content/uploads/2019/05/2198.pdf>
- Lucatelli, S. (2015). Quali e cosa sono le aree interne. En F. Monaco e W. Tortorella (Eds.), *I Comuni della Strategia Nazionale Aree Interne* (pp. 17-30). Roma, Italia: IFEL Fondazione ANCI. Recuperado de:
https://www.fondazioneifel.it/documenti-e-pubblicazioni/item/download/303_49140d30b741b7114e36bf56e049fe8c
- Lucatelli, S. (2016). Strategia Nazionale per le Aree Interne: un punto a due anni dal lancio della Strategia. *Agri-regionieuropa*, 45. Recuperado de:
<https://agriregionieuropa.univpm.it/it/content/article/31/45/strategia-nazionale-le-aree-interne-un-punto-due-anni-dal-lancio-della>
- Macchi Janica, G., e Palumbo, A. A. (Eds.). (2019). *Territori spezzati, spopolamento e abbandono nelle aree interne dell'Italia contemporanea*. Roma, Italia: CISGE.
- Mariotti, G. (2014). Analysis on regional vulnerability to rising energy prices: Focus on Sardinia (Italy). *Social Sciences*, 3 (4-1), 57-60. DOI: <http://doi.org/10.11648/j.ss.s.2014030401.16>
- Mariotti, G., Sechi Nuvole, M., Camerada, M. V., e Carrus, S. (2018). Risorse e servizi di qualità come strumento di competitività turistica. Analisi della performance regionale: un focus sulla Sardegna. En M. Sechi (Ed.), *AGEI - Geotema*, suppl. 8, 4-22. Recuperado de:
https://www.ageiweb.it/geotema/wp-content/uploads/2019/10/Suppl2018_2_Mariotti_Sechi-Nuvole_Camerada_Carrus.pdf
- Mariotti, G., Camerada, M. V., e Lampreu, S. (2020). Gli Investimenti Territoriali Integrati in ambito urbano. L'esperienza della Sardegna. En M. Talia (Ed.), *La città contemporanea: un gigante dai piedi d'argilla. Atti della Conferenza Internazionale. Urbanpromo XVI Edizione Progetti per il Paese*, 15 Novembre 2019 (pp. 257-262). Roma-Milano, Italia: Planum. Recuperado de: <http://www.planum.net/planum-magazine/planum-publisher-publication/citta-contemporanea-atti-urbanpromo-2019>
- Meini, M. (2017). Le potenzialità turistiche delle aree interne. Nuova attrattività e rinnovate sfide. En M. Marchetti, S. Panunzi e R. Pazzagli (Eds.), *Aree interne. Per una rinascita dei territori rurali e montani* (pp. 95-101). Soveria Mannelli, Italia: Rubettino.
- Meloni, B. (Ed.). (2015). *Aree interne e progetti d'area*. Torino, Italia: Resenberg & Seller.
- Miani, F. (2015). Il cibo da eredità delle culture locali ad attrattore del turismo gastronomico. *Annali del Turismo*, IV, 11-24.
Recuperado de: <http://www.geoprogress.eu/wp-content/uploads/2016/07/AdT2015-1-F-MIANI.pdf>

- Muenz, R. (2007). Aging and demographic change in European societies: Main trends and alternative policy options. *SP Discussion Paper No. 0703*. Washington D.C., WA: The World Bank, Social Protection. Recuperado de: <http://documents.worldbank.org/curated/en/589301468329401986/Aging-and-demographic-change-in-European-societies-main-trends-and-alternative-policy-options>
- Muresan, I. C., Oroian, C. F., Harun, R., Arion, F. H., Porutiu, A., Chiciudean, G. O., Todea, A., e Lile, R. (2016). Local residents' attitude toward sustainable rural tourism development. *Sustainability*, 8(1), 1-14. DOI: <https://doi.org/10.3390/su8010100>
- Noguera, J., e Copus, A. (2016). Inner peripheries: What are they? What policies do they need? *Agriregionieuropa*, 45. Recuperado de: <https://agrireregionieuropa.univpm.it/it/content/article/31/45/inner-peripheries-what-are-they-what-policies-do-they-need>
- Palumbo, A. A. (2019). La gestione associata come strategia per le politiche di riterritorializzazione in Sardegna: enti locali e neoruralità. En G. Macchi Janica e A. A. Palumbo (Eds.), *Territori spezzati, spopolamento e abbandono nelle aree interne dell'Italia contemporanea* (pp. 227-234). Roma, Italia: CISGE.
- Pazo, A. J., e Moragón, M. P. (2017). El despoblamiento en Galicia: la visualización de la "catástrofe". *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 123-154. DOI: <http://doi.org/10.4422/ager.2018.02>
- Pazzagli, R. (2017). Un Paese scivolato a valle. Il patrimonio territoriale delle aree interne italiane tra deriva e rinascita. En M. Marchetti, S. Panunzi e R. Pazzagli (Eds.), *Aree interne. Per una rinascita dei territori rurali e montani* (pp. 17-25). Soveria Mannelli, Italia: Rubettino.
- Pérez-delHoyo, R., e Mora, H. (2019). Towards a new sustainable development model for smart villages. En A. Visvizi e M. D. Lytras (Eds.), *Smart villages in the EU and beyond* (pp. 49-62). Bingley, England: Emerald.
- Podda, C., Camerada, M. V., e Lampreu, S. (2016). Cartografia e promozione del turismo in aree a economia debole. Dal marketing territoriale ai percorsi a base culturale. *Bollettino dell'Associazione Italiana di Cartografia*, 157, 92-104. Recuperado de: https://www.openstarts.units.it/bitstream/10077/14032/1/AIC_157_Podda_Camerada_Lampreu.pdf
- Prezioso, M. (2015). Quali investimenti urbani di breve periodo per un futuro europeo di lunga durata. En R. Cappellin, M. Baravelli, M. Bellandi, R. Camagni, E. Ciciotti e E. Marelli (Eds.), *Investimenti, innovazione e città: una nuova politica industriale per la crescita* (pp. 389-397). Milano, Italia: EGEA.
- Prezioso, M. (2017). Aree interne e loro potenzialità nel panorama italiano e europeo. Introduzione al tema. *GEOTEMA*, 55, 68-75. Recuperado de: https://www.ageiweb.it/geotema/wp-content/uploads/2020/02/GEOTEMA_55_Prezioso_13.pdf
- Prezioso, M. (Ed.). (2018). *Quale territorial impact assessment della coesione territoriale nelle regioni italiane. La concettualizzazione del problema*. Bologna, Italia: Pàtron.
- Puggioni, G. (2016). Fenomeno dello spopolamento. En F. Cocco, N. Fenu e M. Lecis Cocco-Ortu (Eds.), *SPOP. Istantanea dello spopolamento in Sardegna* (pp. 26-29). Siracusa, Italia: Letteraventidue.
- Randelli, F., e Martellozzo, F. (2019). Is rural tourism-induced built-up growth a threat for the sustainability of rural areas? The case study of Tuscany. *Land Use Policy*, 86, 387-398. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.05.018>
- RAS. (2013). *Comuni estinzione. Gli scenari dello spopolamento in Sardegna. Progetto IDMS - 2013*. Cagliari, Italia: Centro Regionale di Programmazione, Regione Autonoma della Sardegna. Recuperado de: https://www.sardegnaprogrammazione.it/documenti/35_84_20140120091324.pdf
- RAS. (2014). *POR FSE Sardegna 2014-2020*. Cagliari, Italia: Centro Regionale di Programmazione, Regione Autonoma della Sardegna. Recuperado de: <https://www.sardegnaprogrammazione.it/programmazione2014-2020/POFSE/>
- RAS. (2015). *PDR 2014-2020*. Cagliari, Italia: Programma di Sviluppo Rurale, Regione Autonoma della Sardegna. Recuperado de: <http://www.regione.sardegna.it/speciali/programmasvilupporurale/psr-20142020/il-programma>
- RAS. (2015). *POR FESR Sardegna 2014-2020*. Cagliari, Italia: Sardegna Programmazione, Regione Autonoma della Sardegna. Recuperado de: <https://www.sardegnaprogrammazione.it/index.php?xsl=1384&s=278013&v=2&c=12950>
- RAS. (2018). *Destinazione Sardegna 2018-2021, Piano Strategico di Sviluppo e Marketing Turistico della Sardegna*. Cagliari, Italia: Regione Autonoma della Sardegna. Recuperado de: http://www.regione.sardegna.it/documenti/1_231_20181221121007.pdf
- Reckien, D., e Martínez-Fernández, C. (2011). Why do cities shrink? *European Planning Studies*, 19(8), 1375-1397. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2011.593333>

- Scanu, G., Madau, C., e Ugolini, G. M. (2006). Per un turismo nelle aree interne della Sardegna. Un primo approccio metodologico. En *Sviluppo turistico e trasformazioni territoriali. Aree urbane, ecosistemi e complessità regionale* (pp. 105-136). GRANTUR, Gruppo di Ricerca Nazionale sul Turismo.
- Scanu, G., e Podda, C. (2016). Cartografia e turismo in aree rurali. *Bollettino della Associazione Italiana di Cartografia*, 158, 167-182. DOI: <http://doi.org/10.13137/2282-572X/20746>
- Scanu, G., e Podda, C. (2018). Cartografia e sviluppo sostenibile. En M. Prezioso (Ed.), *Capitale umano e valore aggiunto territoriale* (pp. 93-117). Roma, Italia: Aracne.
- Scanu, G. et al. (2018). Inner areas/periferie metropolitane e differenze con le Internal areas. En M. Prezioso (Ed.), *Quale territorial impact assessment della coesione territoriale nelle regioni italiane. La concettualizzazione del problema* (pp. 197-205). Bologna, Italia: Pàtron.
- Scrofani, L., Novembre, C., e Petino, G. (2019). Le attività culturali e creative per il rilancio turistico delle aree interne in Sicilia. Il caso studio dell'Ypsigrock Festival. *Bollettino della Associazione Italiana di Cartografia*, 166, 28-42. DOI: <http://doi.org/10.13137/2282-572X/30187>
- Storti, D. (2000). *Tipologie di aree rurali in Italia*. Roma, Italia: Istituto Nazionale di Economia Agraria (INEA). Recuperado de: <http://antares.crea.gov.it:8080/documents/10179/152110/2316.pdf>
- Syssner, J. (2015). Planning for shrinkage? Policy implications of demographic decline in Swedish municipalities. *Ager. Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 7-31. DOI: <http://doi.org/10.4422/ager.2015.14>
- Ugolini, G. M. (2004). Il rilancio delle aree rurali marginali: anche una questione di progetto culturale. En C. Madau (Ed.), *Risorse culturali e sviluppo locale* (pp. 67-62). Roma, Italia: Società Geografica Italiana.
- Unión Europea. (2016). *Declaración de Cork 2.0 – Una vida mejor en el medio rural*. Luxemburgo: Oficina de Publicaciones de la Unión Europea. Recuperado de: https://enrd.ec.europa.eu/sites/enrd/files/cork-declaration_es.pdf
- UNWTO (2004). *Rural tourism in Europe: Experiences, development and perspectives*. Madrid: UNWTO. Recuperado de: <https://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284407163>
- Visvizi, A., e Lytras, M. D. (2018). It's not a fad: Smart cities and smart villages. Research in European and global contexts. *Sustainability*, 10(8), 2-10. DOI: <https://doi.org/10.3390/su10082727>
- Visvizi, A., Lytras, M. D., e Mudri, G. (Eds.). (2019). *Smart villages in the EU and beyond*. Bingley, England: Emerald.
- Xue, L., Kerstetter, D., e Hunt, C. (2017). Tourism development and changing rural identity in China. *Annals of Tourism Research*, 66, 170-182. DOI: <http://doi.org/10.1016/j.annals.2017.07.016>

Sitiografía

As principais fontes de datos proceden dos seguintes sitios web:

http://asc.istat.it/asc_bl/

<http://osservatorio.sardegnaturismo.it>

<http://www.regione.sardegna.it/speciali/programmasvilupporurale/leader/i-gal>

<https://ec.europa.eu/eurostat>

<https://opencoesione.gov.it/it/>

<https://www.agenziacoesione.gov.it>

<https://www.istat.it>

<https://www.politicheagricole.it/flex/cm/pages/serveblob.php/L/IT/IDPagina/202>

<https://www.sardegnaautonomie.it>

<https://www.sardegnaprogrammazione.it>